

YENİSEY KIRGIZLARINDAN HAKASLARA ÖLÜM ALGISI*

Nükhet OKUTAN DAVLETOV**

Öz: Ölümün Hakaslara ifade ettiklerini anlayabilmek için öncelikle doğumun ve yaşamın Hakas-Minusinsk vadisindeki karşılığı ortaya koyulmalıdır. Bıraktıkları yazıtlar doğrultusunda Yenisey Kırgızlarının ölümü derin üzüntü veren bir olay olarak algıladıklarını söylemek mümkündür. Bu sebeple tıpkı eski Türkler gibi ölüme ve yok olmaya karşı bir şekilde önlem almak isteyen Yenisey Kırgızları çocuk sahibi olarak soylarını ve yaşamı devam ettirmeye ve bengü taşlar bırakarak kalıcı olmaya çalışmışlardır. Bu toplumun mirasçısı olan Hakaslar da bu düşünceyi süregelen inanışlarında ve dini pratiklerinde; atasözlerinde, türkülerinde ve ağıtlarında yaşatmaktadır. Hakas Şamanizminde insan yaşamına, doğuma ve soyun devamına yüklenen bu anlam alan araştırması yoluyla elde edilen verilerle de örtüşmektedir.

Anahtar Sözcükler: Hakas, Yenisey Kırgızları, ölüm, yaşam, ağıt.

The Perception of Death: From the Yenisei Kyrgyz to the Khakas

Abstract: It is possible to say that Yenisei Kyrgyz people perceive death as a mournful incident in accordance with their epitaphs. It is for that reason, Yenisei Kyrgyz wanted to being permanent in the presence of death, and perpetuate their progeny by having children, and by carving eternal stones just like ancient Turks. Khakas people who are the inheritors of Yenisei Kyrgyz perpetuate this idea in their beliefs, religious practices, proverbs, folk songs, and laments. This meaning attributed to life, birth and progeny in Khakas Shamanism is also consistent with the data gathered in the field.

Keywords: Khakas, Yenisei Kyrgyz, death, life, lamentation.

Toplumların ölüme yüklediği anlamlar ve ölüm olayı karşısında geliştirmiş olduğu davranışlar her şeyden önce yaşamın söz konusu topluma ifade ettikleri ile ilgilidir. Ölümün Hakaslara ifade ettiklerini anlayabilmek için de ilk olarak doğumun ve doğumla başlayan yaşamın Hakas-Minusinsk vadisindeki karşılığı ortaya koyulmalıdır.

Ortalama insan ömrünün günümüze kıyasla çok daha kısa olduğu Orta Çağda, yetişkinliğe de günümüzden daha erken adım atılması ve bu olgunluğun bir gerekliliği olarak bir an önce evlenip çocuk sahibi olunmasıyla soyun devamının garanti altına alınması dünyanın her yerinde gözlemlenmesi mümkün olan bir durumdur. Hakasların ataları olan Yenisey Kırgızlarının yaklaşık 12 yüzyıl önce bıraktıkları yazıtlarda da bu anlayış tespit edilebilmektedir. Örneğin, E 147 numaralı Eerbek I adlı yazıtta er adı Tölis / Töles Alp Tarkan olan yazıt sahibi kişi, 17 yaşında ölmesine rağmen oğlan (çocukluk) adı olan Yerlig Çor'u çoktan geride bıraktığını, evlenip çocuk sahibi olduğunu; ancak tıpkı eşine ve çocuğuna doymadığı gibi mavi göğe ve yağız yere de

* Bu makale, Prof. Dr. Bülent Gül danışmanlığında yürütülen *Hakas Şamanizminde Ölüm* (Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, 2020) başlıklı doktora tezinden hareketle yazılmıştır. Çalışma dâhilinde yürütülen alan araştırması için H.Ü. Üniversitesi Senatosu Etik Komisyonuna başvurulmuş ve 05.07.2019 tarihinde Etik Komisyon İzni alınmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Ankara / TÜRKİYE. E-posta: nukhet.okutan@gmail.com ORCID No: 0000-0001-9312-8385

doymadığını ifade etmektedir (Kormuşın 2008: 164; Aydın 2013: 235-236). Savaşçı bir topluma mensup olunması sebebiyle henüz 17 yaşındaki bir kişinin kahramanlık göstererek er adı kazanabildiği, ölümle burun buruna yaşanan bir ortamda insanların çocuk sahibi olmaya fazlasıyla önem atfetmeleri, yukarıda da bahsedildiği gibi hayat döngüsünü sürdürebilmekle ilişkilidir.

Bu durum diğer Türk halklarında da aynı şekilde varlığını sürdürmüştür ve izleri devam etmektedir. Örneğin, Dede Korkut kitabında yer alan Dirse Han oğlu Boğaç Han destanında Bayındır Han, verdiği ziyafette oğlu olan konukları ak otağa, kızı olan konukları da kızıl otağa yerleştirirken; ne oğlu ne de kızı olanları ise kara otağa kara keçe üstüne oturtup bu kişilere kara koyun yahnisi ikram ettirmektedir. Bayındır Han, çocuk sahibi olamamanın Tanrı'dan gelen bir lanet olarak görülmesi sebebiyle ve kendilerinin de bunu böyle kabul edip bu kişilere ona göre davrandıklarını belirtir (Ergin 1969: 8). Günümüzde Türk halklarının hemen hepsinde bekâr insanlara sürekli evlenme vaktinin geldiğinin hatırlatılması, evlenmeleri için insanların birileriyle tanıştırmaya çalışılması; evli fakat çocuğu olmayan çiftlere ne zaman çocuk sahibi olacaklarının sorulması, tek çocuklu çiftlere ise ikinci çocuğun ne zaman geleceği konusunda baskı yapılmasını dahi bu bağlamda değerlendirmek mümkündür.

Bilinçli ya da bilinçsiz bir şekilde ölüme karşı alınmış bir önlem, ölüme karşı geliştirilmiş bir direnç olan çocuk yoluyla soyun devamının sağlanması Hakaslar arasında günümüzde de yüceltilen bir durumdur. Bu sebeple Hakaslarda çok çocuklu aileler özel bir saygı görmektedir (Butanayev 1988: 206) ve bu durum algılara yani hayır dualara da yansımıştır¹: “Beşik başı pek olsun, çok kız kardeşi olsun! Beşik bağı pek olsun, çok erkek kardeşi olsun!” (Butanayev 1988: 215); “Ocağın önünde beşik olsun! Ardında yakacak odun olsun! Ak dişlerin sararınca, kara başın ağarınca dek yaşa!” (Butanayev 1996: 150). Ayrıca Hakasların eskiden kız alırken gelinin çok çocuklu bir aileden gelmesine dikkat etmeleri (Butanayev 1996: 143), gelinin kendisinin de çok çocuğu olacağını düşündüklerini göstermekte ve yukarıda bahsi geçen durumu pekiştirmektedir. Bu düşünce Türkler gibi Altay kültür dairesine mensup olan Moğollarda da mevcuttur. Moğollarda çocuk sahibi olmaya verilen öneme örnek olarak şu atasözü gösterilebilir: *Ürgüi xün baidaggüi, ündesgüi mod baidaggüi* “Çoluk çocuksuz insan olmaz, köksüz de ağaç olmaz” (Gül 2003: 57).

2019 yazında Hakas Cumhuriyeti'nde gerçekleştirdiğimiz alan araştırması dâhilinde Hakas Devlet Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan 61 yaşındaki Prof. Dr. Larisa Anzhiganova (Sagay kabilesi, *Çiti Püür* (Yedi Kurt) aşireti) ile yapılan kişisel görüşmeden elde edilen bilgiler de bu durumu destekler niteliktedir. Anzhiganova'nın ifadelerine göre Şamanizmde bir insanın başına gelebilecek en büyük ceza evlenememek ve çocuk sahibi olamamaktır. Nitekim kişinin hayattaki görevi, geçmiş ve gelecek arasında bir köprü kurmak, yani atalar ile sonraki kuşakları birbirine bağlamaktır. Bir kişinin doğması için nesillerce insanın çabası gerekmektedir ve bu çabanın boşa gitmemesi için geçmiş ile gelecek arasında sağlanması gereken bu devamlılık, ancak çocuk sahibi olarak gerçekleştirilebilmektedir (L. Anzhiganova, kişisel görüşme, Ağustos, 1, 2019).

Hakas Şamanizmde insan yaşamına, doğuma ve soyun devamına yüklenen bu anlam, Hakaslara ait dini pratiklerde de kendini göstermektedir. M.Ö. III. binyılın sonu, II. binyılın başına tarihlendirilen ve Güney Sibirya'ya özgü bir Erken Bronz Çağı

¹ Tsengel Tuvaları da “Evi dolan oğullu ol, kıyısı dolan kızılı ol.” diyerek çok çocuklu olmayı anlatan algılar söylemektedirler (Bkz. Gül 2011: 340).

kültürü olan, ayrıca adını Hakas topraklarındaki Okunev köyü yakınlarında yapılan kazılardan alan Okunev arkeolojik kültürüne (*Ocherki istorii Hakasii* 2008: 34) ait kaya idollerden biri bu konuya örnek gösterilebilir. “Ulu ihtiyar taş” anlamına gelen ve hamile bir kadının görünüşüne sahip olan 3,02 metre uzunluğunda ve 2,6 ton ağırlığındaki (Esin ve Gorbatov 2011: 2) *Uluğ Hurtuyah Tas* adlı bu idol, binlerce yıldır olduğu gibi içinde bulunduğumuz yüzyılda da kendisinden yardım ve kutsama² isteyenlerin sunduğu kurbanları ve hediyeleri kabul etmektedir.³ Günümüzde yalnız Hakaslar tarafından değil, bölgede yaşayan Ruslar tarafından da ağırlıklı olarak çocuk sahibi olmak için ziyaret edilen taş tanrıçaya yöneltilen dualardan biri aşağıdaki gibidir:

Yer üstündeki canlılar,
Çocuklarından fayda görmeseler bile
Gelecek kuşakların aşkına yaşarlar.
Döl yoksa çocuk yoksa
Bu yaratıklar yaşamıyor demektir.
Yaşlı ninem, sana yalvarıyorum,
Gözyaşlarına boğulmuş bana, şu kısır kadına
Çocuk ver.
Çünkü dölüm yoksa, çocuğum yoksa,
Bana da yaşamak yoktur bu dünyada
(Burnakov’dan aktaran Okutan 2017: 225).

Görüldüğü üzere Hakaslar arasında yaşam döngüsünün içinde yer alarak çoğalmak, insanın var oluşunun amacı olarak kabul edilmekte ve bu düzenin mutlaka devam ettirilmesi gerektiğine inanılmaktadır. Bu görevi herhangi bir sebeple gerçekleştiremeyen kişiler ise mutlaka çare aramaktadırlar. Hakasların canlı yaşamının sürdüğü bu dünyadaki hayata sıkıca tutunmaları ve doğum ile başlayan hayatı kutsallaştırmaları, ölümden sonraki hayatta her şeyin daha farklı olacağına dair bir inanişeye sahip olmamalarından kaynaklanmaktadır. Bu sebeple ölümü yüceltmemekte ve her fırsatta yaşamaya doymanın mümkün olmadığını ifade etmektedirler. Bu anlayış Hakasların atasözlerinde de kendini göstermektedir: *Tın pirik, çurtas aarlığ* “Tın güçlü, yaşam değerlidir” (*Bilgeler Sözü* 2018: 54, 112). Ancak yaşamın böylesine sevilmesi, tarih boyunca insanlara ölümün hatırlatılması gerekliliğini de doğurmuştur. Bu noktada akıllara gelen ilk kavram şüphesiz kökleri antik dünyaya uzanan ve Latince bir deyim olan “öleceğini hatırla” ya da “ölümü hatırla” anlamındaki *memento mori*’dir. Esasında kişinin zafer karşısında kapılacağı kibre bir önlem olarak ona sadece bir insan

² 2019 yazında bölgede yaptığımız alan araştırmasında, yalnızca çözümsüz bir durum karşısında kaldığı için yardım isteyenlerin değil, kutsama talep eden kişilerin de *Hurtuyah*’ı ziyaret ettiklerine tanık olduk. Genelde çocuk sahibi olmak isteyip olamayan kadınların başvurduğu kaya idol, 10. 08. 2019 tarihinde bir düğün alayı tarafından bu yeni yuvanın kutsanması ve yeni evli çiftin bereketli bir yaşama sahip olması için ziyaret edilmekteydi.

³ *Uluğ Hurtuyah Tas* için kurban kesme geleneğinin kökleri, idolün yerden ilk kez yükseltildiği olduğu binlerce yıl öncesine uzanmaktadır. Nitekim bölgede gerçekleştirilen kazılar, taşın dikilmesi için kazılmış olan ilk çukurun dibinde kurban edilmiş bir kuzunun kafatası ve postu gibi kalıntıları ortaya çıkarmıştır. Bunun dışında, yüzü doğuya bakan şekilde dikilmiş olan idolün güney kısmında başka bir kurban çukuru daha bulunmuştur. Bu çukur ise kurban edilen hayvanın kanının akıp süzülebilmesi için yoğun biçimde taşlarla doldurulmuştur (Esin ve Gorbatov, 2011: 2). Bu konuda daha geniş bilgi için Bkz. Burnakov, V. (2013). *Uluğ Hurtuyah Tas v miforitualnom komplekse Hakasov (konets XIX-XX vekov)*. Gl. Red. V. V. Chezybaeva. *Ada Çir-Suu – Otechestvo. Kraevedcheskiy almanah*, Vyp. 2 içinde (ss. 121-130). Abakan: M-vo kultury resp. Hakasiya, GBUK RH “N. B. im. N. G. Domozhakova.

olduğunu ve sonunda öleceğini hatırlatan, genel ahlaka atfedilen bir söylem (Özgenç Erdoğan 2018: 145) olan bu ifade Ortaçağ Avrupa'sında Hristiyanlığın yükselişi ile birlikte farklı bir anlam edinmiştir. Yalnızca iyi işler yapıp faziletli, dindar bir hayat sürüldüğünde ruhun kurtulabileceğini ileri süren kilise, insanların ölümlü olduklarını sürekli hatırlamalarını isteyen bu deyim farklı bir ahlaki boyut kazandırmıştır (*Encyclopedia of Death and the Human Experience* 2009: 357). Bu sayede öleceklerini hatırlayıp üzüntüye kapılan insanlara bir nevi kurtuluş sunulmaktadır. Erken Hristiyanların şehitlik mertebesine hazırlanmak için de bu öğretiyi kullanmakta oldukları bilinmektedir (Pahman 2015: 107). Bu eski hatırlatma Kur'an-ı Kerim'de de "Her nefis ölümü tadacaktır" ya da her "Her canlı ölümü tadacaktır" biçiminde üç surede geçmektedir.⁴

Hakaslara ait *iki ölüm polbas, pırdeñ os polbassıñ* "iki ölüm olmaz, birinden kaçılmaz" (*Bilgeler Sözü* 2018: 57, 115) atasözünden de anlaşılabilir gibi ölümün kaçınılmaz olduğuna dair yukarıda farklı inançlardan örnekler verilen evrensel uyarı bu kültürde de içselleştirilmiştir. 2019 yazında bölgede yapılan saha araştırması sırasında yapılan tespitlere göre özellikle Hakas nüfusun çoğunlukta olduğu Askiz bölgesinde ölümü hatırlamamayı imkânsız kılan adım başı dikilmiş kurganlara ve ölüm konusunda aynı ifadeleri tekrarlayan yüzlerce yazıtta yani kendi *memento mori* anıtlarına sahip olan Yenisey Kırgızları, yukarıda bahsedilen faziletli, cesur, doğru, yiğit bir hayat için de kendilerine özgü bir kelimeye sahiplerdi, *erdem*⁵. Bu kelime Hakaslar ve onların ataları Yenisey Kırgızları için ölümle karşılaşmadan önce yaşamın nasıl yaşanması gerektiğini ifade eden bir kavram olması bakımından önemlidir. Erdemli bir hayat ise ruhun kurtuluşunun anahtarı olmaktan ziyade ayrılmaktan derin üzüntü duyulacak ideal bir hayatın şartı olarak algılanmıştır. Erdemli yaşam aynı zamanda ölüme direnmenin bilinen tek yolu olan adını yaşatma ve hatırlanmayı da beraberinde getirecektir. Bu anlayışı da Hakasların atasözlerinde tespit etmek mümkündür: *Uluğ alıp ölgenineñ öle çoğıl* "Ulu [bir] alp ölümle bile ölmez" (*Bilgeler Sözü* 2018: 54, 112).

Yukarıdaki bilgiler ışığında denilebilir ki, elbette Hristiyanlık ve İslam gibi Şamanizm de devasa anıtları ve yazıtlarıyla ölümü hatırlatmaktadır; ancak insanlara ölüm sonrasına hazırlık yapmaları için bir uyarıda bulunmaktan ziyade kişilerin yer üstünde sahip oldukları zamanı hakkıyla, erdem ile yaşamaları için hatırlatma yapmaktadır. Bu sebeple Hakas-Minusinsk steplerindeki bu anıtları *memento mori* anıtları olarak görmek yerine, mavi gökte parlayan güneşi ve ayı, koşturan sürüleri ve yilkıları, kısacası devam eden canlı yaşamını vurgulayan ve bu sayede ölümün

⁴ Bkz. *Kur'an-ı Kerim* 3: 185, 21: 35, 29: 57.

⁵ Erhan Aydın'ın tespitine göre bu kelime Güney Sibirya topraklarında bulunan yüzlerce yazıtın hemen hemen hepsinde birçok kez yer alırken, şimdye dek yapılmış olan okumalara göre Moğolistan'daki II. Türk Kağanlığı ile Uygur Kağanlığı yazıtları arasında yalnızca Küli Çor yazıtında görülmektedir (2017: 49). Kelime er kökünden gelmekte ve yazıtlarda da sıklıkla *er erdemi* şeklinde kullanılmaktadır. Bu ifadeden hareketle kelimenin Yenisey yazıtlarında daha çok erkeklere özgü bir cesaret, yiğitlik, askeri yetenekler, savaşta ustalık gibi anlamlar barındırdığı görülmektedir. Çağdaş Hakas dilinde irdem biçiminde var olan bu kelimenin "sperm, meni" anlamlarında kullanıldığı da bilinmektedir (*Hakassko-Russkiy Slovar* 2006: 131). Bu noktada kelimeye yüklenen maskülen niteliğin evrensel boyutunu ortaya koymak için tıpkı Türk dilindeki erdem kelimesinin kökünün er olması gibi Batı dillerindeki *virtue* kelimesinin de Latince erkek anlamına gelen "vir" isim kökünden türetilmiş olan ve yine erkeğe özgü, eril nitelikler anlamındaki "virtus" kelimesinden geldiğini belirtmek yerinde olacaktır (De Vaan 2008: 681).

kasvetine dikkat çekmektense yaşanmış bir hayatın kutsanmasını amaçlayan “memento vivere”⁶ (Ricasoli 2015/2016: 459) anıtları olarak nitelemenin daha doğru olacağı söylenebilir.

Bu noktada Hakas-Minusinsk vadisinde yaşama karşı duyulan doyumsuzluk hissinin daha somut biçimde açıklayabilmek için bu konunun direkt yazılı kaynakları olan Yenisey yazıtlarından ve günümüzde hala yaşatılmakta olan Hakas destancılık geleneğinden örnekler vermek yerinde olacaktır. Yenisey yazıtlarının hemen hepsinde insanların ölüm karşısında kapıldıkları hüznü ifade etmek için aynı kelimeler ve cümleler, benzer ünlemler kullanılmıştır. Bu sebeple bu çalışmada sayısı yaklaşık 200’ü (Aydın, 2010: 31) bulan bu yazıtların birkaçından alıntı yapmakla yetinilecektir.

İlk olarak E 3 numaralı Uyük-Turan yazıtında, *Kuyda kunçuyum⁷ özde oğlum yıta esizim e yıta bökmedim adrılıtm kinim kadaşım yıta adrılıtm* “Obada eşim, vadide çocuk(lar)ım eyvah! Ne yazık! Eyvah! Doymadım, ayrıldım (öldüm). Akrabalarım, eyvah! (Sizlerden) ayrıldım” (Aydın 2013: 28) cümlelerine yer verilmiştir. Görüldüğü üzere ölen kişi eşine, çocuklarına ve akrabalarına doymadığını ve onlardan ayrıldığı için derin bir üzüntü duyduğunu bildirmektedir. E 45 numaralı Kőjeelig-Hovu yazıtında da yazıt sahibi mavi gökteki güneşten ayrıldığını, eşinin ise ne yazık ki dul kaldığını ifade eder (Aydın 2013: 119).

E 7 numaralı Barık III yazıtında ise insanî duyguların aktarılması için çok daha derin bir ifade tercih edilmiştir. Adını ilk satırda öğrendiğimiz yazıt kahramanı Külüg Çur/Çor o ana dek aslında sıkıntısız yaşamış olduğunu, asıl sıkıntıyla şimdi yüzleştiğini ve dertlerin en büyüğünün ölüm olduğunu “[...] (asıl) sıkıntı işte buymuş. Gökteki güneşe ve yerdeki ilime doymadım” şeklinde çevirdiğimiz, [...] *buñ bu ermiş. Tengrideki künke yerdeki elimke bökmedim* (Malov, 1952: 22-23, Aydın, 2013: 35) cümleleriyle ifade etmektedir. E 6 numaralı Barık II (Malov’da Barlık II) yazıtında da Kőni Tirig adlı yazıt sahibinin henüz üç yaşında yetim kalmasına rağmen *buñsuz erde ben erdim* (Malov 1952: 21-22, Aydın 2013: 33-34) diyerek ölüm sebebiyle yaşayanlardan ayrılana kadar kendisini aslında dertsiz kişiler arasında sayması da bu aynı anlayışın göstergesidir. E 10 numaralı Elegest I’de de yazıt kahramanı yine aynı şekilde eşinden, çocuklarından, hanından ve yurdundan, sahip olduğu zenginliklerden ayrıldığı için hissettiği derin üzüntüsünü ifade etmekte ve daha önceki iki örnekte olduğu gibi önceden dertsiz, sıkıntısız yaşamış olduğunu söylemektedir (Malov 1952: 25-28, Aydın 2013: 41-42).

E 11 numaralı Begre’de de yazıt sahibi Tör Apa, er erdemi için neler kazandığını, 15 yaşında Çin hanına gönderildiğini, yedi kurt öldürdüğünü anlatmaktadır. Kısacası yaşarken elde ettiği başarıları, sahip olduğu mal varlığını, kendisini çevreleyen değer verdiği insanları sayarak aslında diğer yazıtlarda da olduğu gibi nasıl dolu dolu bir hayat yaşadığını göstermek istemektedir. Sonunda ise yine bunlardan, yani üç

⁶ Yaşamı / yaşadığını hatırla anlamına gelen Latince bir deyim.

⁷ Hem Kormuşın hem de Malov metnin transkripsiyonunda ilk satırdaki ikinci kelimeyi “kunçuyım” olarak vermelerine rağmen bu kelimenin çevirisini çoğul olan “eşlerim” biçiminde yapmışlardır (Kormuşın 1997: 193; Malov 1952: 16). Oysaki Aydın’ın da belirttiği gibi, bu kelime Moğolistan yazıtlarında “prens” anlamında kullanılırken, Yenisey yazıtlarının tamamında yazıt sahibinin kendi eşi için kullandığı bir unvandır. Aydın ayrıca Uygurlar ve Karahanlılardan kalan metinlerde Çince den geçmiş olan *kunçuy* kelimesinin “prens” anlamının korunmuş; Sayan–Altay halklarında ise anlam kötüleşmesine uğramış olmasının sebebinin Sibiryalı Türklerinin eşlerine duydukları saygı ile açıklamaktadır (2017: 52).

oğlundan, halkından, yerinden ve suyundan, hanından, dostlarından ayrıldığı; fakat onlara doyamadığını ifade etmektedir (Malov, 1952: 29-34, Aydın, 2013: 45-46).

Yenisey Kırgızlarının bengu taşlara kazıdıkları bu doyamama hissini, onların torunları olan Hakasların *alıptıǵ nımah*'larında yani kahramanlık destanlarında da tespit edebilmekteyiz. Örneğin, S. P. Kadyshhev'den derlenen *Ah Çibek Arıǵ* destanında yaşamdan ayrılmak istememe ve ölümü sorgulama hali apaçık görülmektedir: "Tam da bu vakte dek yaşayıp ölüverecektim madem, doğacağıma doğmaz olaydım! Tam da bu zamana dek yaşayıp da yatıp ölüverecektim madem, var olacağıma olmaz olaydım!" ya da "Böyle ölüp, böyle yatacaktık madem, ne diye doğmuşuz, ne diye yaratılmışız!" (*Ah Çibek Arıǵ* 1968: 171, 174-175).⁸ Hakas destanlarında ölüm o denli üzücü olabilmektedir ki, ölüm gerçekleştiğinde hayvanların ve hatta tüm doğanın üzümlü tepki verdiği sahneler mevcuttur. S. İ. Shulbayev'den derlenen *Ah Pora Attıǵ Alıp Ah Han* destanından aktardığımız aşağıdaki ifadeler buna bir örnek olarak gösterilebilir:

Aşıp ölen Ak Han'ın ölüsünü gören
 Pençeli hayvanlar, kara at sineği gibi
 Gece gündüz bu yere gelmektedir.
 Kanatlı kuşlar, kara duman gibi
 Gece gündüz uçmaktadır.
 Pençeli hayvanlar gelip,
 Yas tutarak ulumaktadırlar.
 Kanatlı kuşlar uçup,
 Yas tutarak ötmektedirler (2007: 111).

Hem yukarıda örnekler verilen Yenisey epitaflarını, hem de bu destanları üreten aynı toplumdur. Ancak yukarıdaki dizelerde de görüldüğü üzere kahramanlık destanlarında hem insanlar hem de hayvanlar tarafından ölüme dair hissedilenler elbette çok daha detaylı bir biçimde ifade edilebilmektedir; çünkü sözlü geleneğe ait bu türün kazanıp korunduğu yer birkaç metrelik kayalar değil, insan zihnidir. Dolayısıyla destanlarda hırsları, acıları, korkuları ifade etmek için ezber konusunda ihtiyaç duyulan kondisyonu sağlayabilen bir insan zihninin elverdiği kadar geniş yer bulunmaktadır. Bu ise binlerce dizeye eşit bir alana işaret etmektedir. Ancak söz konusu taş kazınan yazıtlar olduğunda, ölümün tüm gerçekliğini ve haykırışlarını ifade edebilmek için en doğru kalıpların seçilmesi gerekliliği doğmaktadır.

Yenisey Kırgızları kimi araştırmacılar tarafından ağıt metinleri olarak da değerlendirilen bu yazıtlar sayesinde dünyada mezar şiiri geleneğine sahip halklar arasında özel bir yerde bulunmaktadır. Ancak bu bilgi, eski Kırgızların soyundan gelen Hakasların da bu köklü ağıt geleneğini devam ettirip ettirmedikleri sorusunu gündeme getirmektedir. Öncelikle Hakas dilinde bu gelenek için kullanılan terimler incelenmelidir. Hakasçada *sıhtırǵa* fiili ağlamak, ağıt yakmak; bu fiilden türeyen *sıt*, ağıt; *suttırǵa*, ağıt yakmak ve *sıtçıl* kelimesi de ağıtçı anlamlarına gelmektedir (*Hakassko-Russkiy Slovar* 2006: 562, 565). Hakas dilinde ayrıca uğuldamak, vızıldamak gibi anlamlara gelen *ulırǵa* fiili de mevcuttur; ancak bu bir yansıma fiil olmalıdır. Ayrıca "ağlamak, ağıt ve ruhsal bir acıdan kaynaklanan hıçkırık" anlamlarına gelen *u* kelimesi de bilinmektedir. Bu kelime ise cümle içinde *uǵa tüzerge* "ağlamak" ya da *um kilçe* "ağlayasım var" şeklinde kullanılabilir (*Hakassko-Russkiy Slovar* 2006: 1050-1051).

⁸ Davletov'un çevirisi için bkz: *Ah Çibek Arıǵ. Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı* (2015: 315, 323).

Kelimenin daha eski kullanımlarını ise Kaşgarlı Mahmut'un *Dîvânü Lügati't-Türk*'ünde tespit etmek mümkündür. Bu eserde *sıgit* kelimesi ağlama, gözyaşı dökme olarak açıklanmıştır. *Sıgtāmāq* fiili ise ağlamak şeklinde verilir ve *hi'*yla (x) okunan bir sesletimi olduğu [*sıxta-*] belirtilir (2005: 488). Ki bu, Hakas dilindeki sesletimle aynıdır. Kaşgarlı ayrıca *ıglāmāq* fiilinin de ağlamak anlamına geldiğini ve *yıglāmāq* fiilinin değişik bir sesletimi olduğunu söylemektedir (2015: 280, 690). Aynı şekilde *Drevnetyurkskiy Slovar*'da da *sıgit*, “hıçkırık, ağıt, feryat” ve *sıgta-* fiili de “ağlamak, feryat etmek” şeklinde yer almaktadır (1969: 481, 503).

Ağıtlar konusunda hem geçmişte hem de günümüzde kullanılan bu kelimelerin açıklanmasının ardından Türkiye Türkçesinde yazılmış olan ağıtlara birkaç örnek vererek bunları Hakaslar arasında derlenmiş olan ve tarafımızca Türkçeye çevrilen ağıtlarla karşılaştırmak, Türk dünyasındaki ağıt geleneğinin yukarıda bahsi geçen nitelikleri Sibiryaya coğrafyasından Balkanlara dek nasıl muhafaza ettiğini göstermek açısından faydalı olacaktır. Sonrasında ise 2019 yazında yaptığımız alan araştırmasından elde edilen, ağıt geleneğinin sürdürülmesi ile ilgili veriler paylaşılacaktır. Aşağıda Bolu'da derlenmiş nişanlı bir kızın ağıdı verilmiştir:

Fincanlar dizi dizi
Ağlattın hepimizi
Gittin Halis dünyadan
Kime bıraktın bizi
(Elçin 1990: 40).

Bu ağıt, içerdiği sitem cümleleri bakımından bir Hakas halk kahramanı olan Öceñ Bey için karısının yazmış olduğu aşağıdaki ağıda benzemektedir:

Tay ata binen yiğitler
Mahmuzlayıp gelirler
Toyda binilen ak haltar⁹ [at],
Niye tökezleyip yatakaldın?
[...]
Çorba¹⁰ Nehri'nden aşağı
Tasasız koşardı ak haltar [at].
Dertli halkın çok kaldı,
Kime uydun Öceñ Bey?
(Çirım Tamırları 1982: 51-52).

Bu noktada belirtmek gerekmektedir ki Butanayev ve Butanayeva, bu metnin yazıldığı *Öceñ Pig* (Bey) gibi halk kahramanlarını anlatan *sut*'ları aynı zamanda “anma şarkıları” olarak nitelendirmektedirler (Butanayev ve Butanayeva 2008: 11). Benzer ağıtlara bir diğer örnek olarak aşağıda Kalkandelen, Makedonya'dan derlenen bir genç kız ağıdı verilmiştir:

Çiminde çiçek
Çim beni cümecek
O beyaz vücudumu
Ziyaret edecek
Yaşım on sekiz
Anam ağlasın
Anam ağlasın

⁹ Burnunda, bacaklarında ya da karnında sarımsı benekler olan at.

¹⁰ Yerba Nehri.

Karalar bağlasın
[...]
Ürtün yüzümi
Sinekler konmasın
Celir boydaşlarım
Yüreğim yanmasın
(Elçin, 1990: 85).

İçerdiği motifler bakımından yukarıdaki örneğe benzeyen bir diğer ağıt da Hakaslardan derlenmiştir. Hakas Şamanizminde her bir aşiretin benimsediği ve kesmenin yasak olduğu ayrı bir ağaç türü bulunmaktadır. Örneğin, Ah Hasha *söök*'ü yani aşiretinin soy ağacı ak huş ağacıdır. Bu soya mensup kişilerin bu ağacı nasıl belirledikleri ise ölen öksüz bir kızın kendi ağıdından öğrenilebilmektedir:

Babasının şefkat göstermediği ak vücudum
Ak huş oldu büyüdü mezarımda
Dalları oldu sırtımdan aşan altmış örgüm
Anasının okşamadığı engin vücudum
Bükülmüş huş oldu mezarımda
Dalları oldu omzumdan sallanan elli örgüm

Görüldüğü üzere her iki ağıt da genç bir kıza aittir ve her iki metinde de bu kızların beyaz tenli olmasına, yani saflığına ve gençliğine vurgu yapılmıştır. Ayrıca yine her iki ağıtta da kızların mezarlarında bitecek olan çim, çiçek veya ağaçtan bahsedilmektedir. Bu sebeple Türk dünyası ağıtlarında bir motif birliğinden söz etmek mümkündür. Anlatıya göre Hakaslara ait olan ikinci ağıttaki öksüz kızın ölümünden sonra mezarından çok güzel bir ak huş ağacı büyümüştür. Bu ağacın köklerinden ve gövdesinin üst kısımlarından Hakas geleneksel çalgıları olan *homis* ve *çathan* yapılmıştır. O günden beri de bu enstrümanlar çalındığında öksüz kızın ağıdı duyulmaktadır (Butanayev ve Butanayeva 2008: 15). Bu anlatı aynı zamanda ağıtların müzikal yönü ve çalgı ilişkisini de gösterir niteliktedir. Hakaslardan derlenen aşağıdaki *tahpah*¹¹ da türküleşen bir ağıt örneği olması ve çalgı ile söylenmesi sebebiyle bu konu için yerinde bir örnek olacaktır.

Süslenmiş tabutum,
Parçalanıp kalsın o yerde,
Birlikte yaşamayı düşünürsen,
Kıymetlim bekleyesin beni.
Boyanmış tabutçuğum,
Boyasıyla kalsın o yerde,
Gerçekten (benle) yaşamayı düşünürsen,
Bekleyesin beni
(Burnakov 2009: 527).

Hakas destanlarında yer alan ağıtların da *haycı*¹² tarafından yine *çathan*la söylendiği göz önünde bulundurulduğunda geleneksel Hakas çalgılarının ağıt söylemede zaten kullanılmakta olduğu ve enstrüman ile ağıdın birbiriyle bir biçimde ilişkili olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Mezar yazıtları ve ağıtlar konusunda köklü bir geleneğe sahip olan Yunan kültüründe de *elegos* (έλεγος) adı verilen yas şarkılarının flüt ile çalındığını belirtmenin bu noktada faydalı olabileceği düşüncesindeyiz (Beekes

¹¹ Çoğunlukla iki dörtlükten oluşan lirik halk şarkısı. En çok *homis* ile çalınıp söylenmektedir.

¹² Gırtlaktan şarkı söyleme sanatı olan *hay* ile destan anlatan kişi.

2010: 404). 48 yaşındaki Oleg Chebodaev (Sagay kabilesi, *Piltir* (Beltir) aşireti) ile yapılan kişisel görüşmeden edinilen bilgiler de bu düşüncüyü desteklemektedir. Kendisi de profesyonel bir müzisyen ve *haycı* olan katılımcı, eşinin babası öldüğünde Hakasların geleneksel çalgılarından biri olan *çathan* ile destan anlattığını; çünkü *alıptığ nımah* 'taki yani alplik destanındaki kahramanların gelerek ölen kişinin ruhunun öbür dünyaya geçmesine bizzat yardım ettiklerine inandıklarını belirtmiştir. Katılımcı ayrıca bu şekilde destan anlatma geleneğinin ölenin gömüleceği gün olan 3. günden önce, 2. gece gerçekleştirildiğini; ancak bazen 3 gün boyu anlatıldığı durumların da olduğunu ifade etmiştir (O. Chebodaev, kişisel görüşme, Ağustos, 9, 2019). Hakas Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi 61 yaşındaki Prof. Dr. Larisa Anzhiganova (Sagay kabilesi, *Çiti Püür* (Yedi Kurt) aşireti) da yukarıdaki bilgileri doğrulamıştır. Anzhiganova, haycıların ölüm gününden ertesi sabaha dek destan anlatarak ölen kişiyi tıpkı Şamanlar gibi uğurlayabildiklerini aktarmış ve 1983 yılında vefat eden babasının da bu sayede öbür tarafa başarıyla geçebildiğini söylemiştir (L. Anzhiganova, kişisel görüşme, Ağustos, 1, 2019).

Destanların içinde geçen ağıtlara örnek olarak sırasıyla *Ah Çibek Arığ*, *Huban Arığ* ve *Ah Pora Attığ Alıp Ah Han* destanlarından aşağıdaki dizeler tarafımızca Türkçeye çevrilerek verilmiştir:

“Güzel gözlü yahşi halkım
O gözlerinizi bir daha göremem!
Canım yavrum Hannığ Hılıs,
Yeriniz yer olsun,
Suyunuz su olsun,
İyi yaşayın!
Sevgili ışığım,
Sevgili güneşim artık geride kalmaktadır!”
[Diye] uluyarak ağıt yaktı.
Çalışkan halk, Ah Çibek Arığ'ın
Ağıdına dayanamaz olup,
Koca, karı demeden,
Çoluk çocuk demeden,
Hepsi ağlaşıp durmaktadır
(*Ah Çibek Arığ* 1968: 173)¹³.

Huban Arığ destanında da başkahraman Huban Arığ'ın, bir diğer destan kahramanı olan Hara Han için ağıt yakması aşağıdaki şekilde anlatılmıştır:

Han tığır'in¹⁴ yıldızlarının Huban Arığ
Hepsini sayıp, ağıt yakmaktadır.
Büyüyen otun köklerinin
Sayısını tutup ağıt yakmaktadır.
Huban Arığ ağıt yaktığında,
Yer üstü, yer altı hep işitip durmaktadır.
Katı yürekli kişiler yas tutuşup,
Yumuşak yürekli kişiler ağlaşıp durmaktadırlar,
Kuruyup gitmiş tepelerde

¹³ Davletov'un çevirisi için bkz. *Ah Çibek Arığ. Hakas Türklerinin Kız Alp Yiğitlik Destanı* (2015: 319-321).

¹⁴ Han Tengri, uzay.

Yeşil ot büyüyüp dalgalanmaktadır.

Kuruyup kalmış ağaçlarda

Yeşil yaprak çıkıp salınmaktadır

(*Huban Arış* 1995: 114-115)¹⁵.

Son olarak aşağıda *Ah Pora Attıĝ Alıp Ah Han* destanından yine bir kahramanın kendisi için yaktığı ağıt görülmektedir:

Yapayalnız yüreğim duruverse,

Aydınlık yeri bırakıp giderim.

İki gözümü yumup

Kara yere yatıveririm.

Yiğitlik (gençlik) zamanlarımda dolaştığım yurdumda

Çiçekler büyüyüp salınırlar.

O yerlerde zavallı özüm

Bir daha dolaşamaz artık

(*Ah Pora Attıĝ Alıp Ah Han* 2007: 264).

Yukarıdaki metnin son beyitinde geçen *zavallı özüm* nitelemesi, metnin Hakasça orijinalinde *hayran pozım* olarak ifade edilmiştir. 43 yaşındaki İrina Chebochakova (Sagay kabilesi, Hahpina aşireti) ile yapılan kişisel görüşmede de, ölenin arkasından ağıt yakan Hakasların bu destan metninde geçen ifadenin neredeyse aynısını kullanmakta oldukları tespit edilmiştir. Katılımcı, kendisi 11 yaşındayken babasının öldüğünü ve halasının ölen kardeşi için ağıt yaktığını, ağıtta da *Sin çoĝilzuñ, noĝa irttiñ, hayran pozıñ!* “Sen yoksun, niye gittin, zavallı özün!” gibi sözler bulunduğunu aktarmıştır (İ. Chebochakova, kişisel görüşme, Ağustos, 3, 2019). Buna ek olarak, Hakasların günümüzde söyledikleri ağıtlarda Yenisey mezar yazıtlarında sıklıkla geçen *doymadım* ifadesini çağrıştıran bir cümlenin varlığı tespit edilmiştir. 43 yaşındaki Oksana Gorbatova (Sagay kabilesi, Turan aşireti), ağıt söyleyenlerin bazen *Toldıra çurtastı çurtabadın!* “Doya doya yaşayamadın!” dediklerini belirtmiştir (O. Gorbatova, kişisel görüşme, Temmuz, 28, 2019).

Aşağıda Türk dilinde ağıtlar ve bu ağıtlardaki ortak motifler konusundaki kültürel devamlılığa bir diğer örnek olarak İçel’de kaydedilen bir ağıt gösterilmiştir. Yenisey mezar yazıtlarının neredeyse tamamında geçen ve ölümü, yaşamdan, sevdiklerinden kopmayı ifade eden *adırıl-* fiilinin yine bu anlamda, İçel’de derlenmiş olan bir ağıtta da mevcut olduğu tespit edilmiştir. Vurulup yavrusundan koparılan bir geyiğin kendisini bu duruma düşürenlere ettiği kargış yani beddua aşağıdaki şekildedir:

Beni çobanlar görmesin

Buralarda çayır bitmesin

Beni ayıran onmasın

Diyerek ağlar bir geyik

(Elçin, 1990: 56).

Hakaslarda ağıt geleneğinin günümüzdeki durumunu gösterebilmek açısından literatür taraması ile ulaşılabilen yukarıdaki ağıt örneklerine ek olarak 2019 yazında Hakas Cumhuriyeti’nde yaptığımız alan araştırmasından elde edilen verilere burada yer vermek faydalı olacaktır. Saha araştırması sırasında 21 Hakas ile gerçekleştirdiğimiz kişisel görüşmelerde “Ölünün arkasından ağıt yakma geleneği uygulanıyor mu?” sorusuna katılımcıların tamamı evet cevabını verirken, %33,33’ü (7) ise bu

¹⁵ Davletov’un çevirisi için bkz. *Huban Arış. Hakas Türklerinin Kadın Yiğitlik Destanı* (2006: 74-75).

uygulamanın günümüzde giderek yok olduğunu ve sadece yaşlılar tarafından sürdürüldüğünü belirtmiştir. “Ağıt yakma işini para karşılığı yapan profesyoneller var mı?” sorusuna ise katılımcıların yalnızca %4,76’sı (1) evet cevabını vermiştir. 43 yaşındaki Oksana Gorbatova (Sagay kabilesi, Turan aşireti), başkent Abakan’da son zamanlarda cenaze organizasyonu yapanların bu hizmeti de sağladıklarını belirtmiştir (O. Gorbatova, kişisel görüşme, Temmuz, 28, 2019).

Ayrıca yine mülakatlar dâhilinde “Ağıt geleneğini kim sürdürüyor? Kadınlar mı, erkekler mi?” sorusuna katılımcıların %90,47’si (19) kadınlar cevabını vermiş, %9,52’si (2) ise aileye göre değiştiğini; ancak daha çok kadınların bu geleneği sürdürdüklerini söylemiştir. Sagay kabilesine ait Hoby aşiretinden Timur Davletov da Hakaslar arasında ağıt yapanların çoğunlukla kadınlar olduğu bilgisini paylaşmıştır (T. Davletov, kişisel görüşme, Mayıs, 28, 2019). Yalnızca Türk halklarında değil, pek çok farklı kültürde ağıt söyleyen tarafın sıklıkla kadınlar olduğu bilinmektedir. Örneğin, Euripides’in *Troyalı Kadınlar* adlı eserinde Troya kraliçesi Hekabe yaşadığı kayıplar ve ayrıldığı insanların ardından acıyla feryat ederken “Ağlayın bana Troyalı kadınlar, bu sefil kadere ağlayın,” diye seslenir (2009: 40). Görüldüğü üzere bu kültürde de ağlayanlar ve ağıt söyleyenler kadınlardır. Boratav da bu işin kadınlara düştüğünden bahsetmiştir (1973: 241) ve açıktır ki Sibiry coğrafyasında da bu durum değişmemektedir. Ek olarak, kadınların yalnızca bu geleneği sürdürenler olarak görülmediklerine, bu folklorik ürünün yaratıcısının da kadınlar olduğuna dair görüşler bulunduğunu belirtmek gerekmektedir (Feyzioğlu 2010: 74).

Ağıtlara ve ağıt geleneğine dair bir diğer dikkat çekici nokta da farklı coğrafyalarda yaşayan ve Hristiyanlık ya da İslam gibi farklı dinlere mensup olan Türklerin bu kadim geleneği sürdürmedeki davranışları ile ilgilidir. 48 yaşındaki Oleg Chebodaev (Sagay kabilesi, *Piltir* (Rus. Beltir) aşireti) ile yapılan kişisel görüşmeden, son zamanlarda Hakaslar arasında Rusça Hristiyan dualarının ağıt şeklinde söylendiği bilgisi edinilmiştir (O. Chebodaev, kişisel görüşme, Ağustos, 9, 2019). 40 yaşındaki Tatyana Kobelkova da (Sagay kabilesi, Pürüt aşireti) benzer şekilde Verh-Askiz’de (Yukarı Askiz Kasabası) yaşayan akrabalarının ölen kişilerin ardından Hristiyan dualarını bu kez Hakasça olarak okuduklarını ve bunun *sut* (ağıt) olduğunu belirtmiştir (T. Kobelkova, kişisel görüşme, Ağustos, 1, 2019).

Hakas topraklarında olduğu gibi günümüz Türkiye’sinde de ölüm olayının ardından düzenlenen törenler ve toplantılarda geleneksel ağıtın artık daha çok yaşlılar tarafından sürdürülmekte olduğu bilinmektedir. Ayrıca İslamiyet ile birlikte bu toplantılarda Kur’an-ı Kerim okunması geleneği de görülmeye başlamıştır. Ek olarak, ağıt geleneğinin mevlit okutma biçiminde farklı bir boyutta devam ettiği bilgisi de (Bayat ve Cicioğlu 2008) göz önünde bulundurulduğunda, ölen yakınlarının ardından İncil’den dualar okuyan Hakaslar ile Kur’an-ı Kerim’den dualar okuyan Türklerin arasında benzer davranışlar sergiledikleri fark edilmektedir. Bu tespit, Türk halklarının farklı dinlere girmiş olsalar dahi ölüme dair kendi geleneklerini sürdürmekten vazgeçemediklerini göstermektedir. Davletov da, *Hakasya ve Türkiye Arasında Sosyo-Kültürel Devamlılık Unsuru Olarak Şamanlık* başlıklı doktora çalışması için Hakaslar ve Türklere uyguladığı anketlerden elde ettiği verilerin analizi ile dini inancın değiştiği bir ortamda bile bir önceki inançsal sistemden kalan uygulama ve inanışların devam ettiği sonucuna ulaşmıştır (2019: 414).

Sonuç olarak, Hakas-Minusinsk vadisinde yaşamış olan Yenisey Kırgızlarının savaşçı bir toplum olmalarına rağmen ölümden sonra kendilerini mükâfatların beklediği şehitlik benzeri bir mertebeye erişme düşüncesine sahip olmadıkları ve bu

sebeple de henüz yaşarken erdemli bir kişi olmaya daha çok önem verdikleri; ölümü ise kaçınılmaz ve acı verici bir olay olarak algıladıkları söylenebilir. Ayrıca tıpkı eski Türkler gibi ölüme ve yok olmaya karşı bir şekilde önlem almak isteyen Yenisey Kırgızları çocuk sahibi olarak soylarını ve yaşamı devam ettirmeye, yeni nesiller ve bengu taşlar bırakarak kalıcı olmaya çalışmışlardır. Bu toplumun mirasçısı olan Hakaslar da bu düşüncüyü süregelen inanışlarında ve dini pratiklerinde; atasözlerinde, türkülerinde ve ağıtlarında yansıtmaktadırlar.

Kaynakça:

- AH ÇİBEK ARIĞ**, (1968), (Der. ve Haz. T. G. Tacheyeva.), Abakan: Hakasskoe otdelenie Krasnoyarskogo kn. izd.
- AH ÇİBEK ARIĞ. HAKAS TÜRKLERİNİN KIZ ALP YİĞİTLİK DESTANI**, (2015), (Haz. ve Çev. Timur B. Davletov.), Ankara: TÜRKSOY Yay.
- AH PORA ATTIĞ ALIP AH HAN**, (2007), (Der. ve Haz. A. K. Maytakova.), Abakan: Hakasskoe kn. izd.
- AYDIN, Erhan, (2010), “Yenisey Yazıtlarıyla İlgili Türkiye’de Yapılan Çalışmalara Bir Bakış”, **I. Uluslararası Uzak Asya’dan Ön Asya’ya Eski Türkçe Bilgi Şöleni Bildiri Kitabı**, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi: 25-34.
- AYDIN, Erhan, (2013), “Yenisey Yazıtları”, (Yayına Haz. Mehmet Ölmez.), **Yenisey-Kırgızistan Yazıtları ve Irk Bitig**, Ankara: BilgeSu Yay.
- AYDIN, Erhan, (2017), “Söz Varlığı Açısından Yenisey Yazıtlarının Moğolistan Yazıtlarından Farklılıkları Üzerine Notlar”, **Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) 1,1**: 48-58.
- BAYAT, Fuzuli ve CİCİOĞLU, Muhammet Nurullah, (2008), “Türklerde Cenaze Törenleri Bağlamında Mevlid Okuma Geleneği”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, 19: 147-155.
- BEEKES, Robert, (2010), **Etymological Dictionary of Greek, Vol. I**, Leiden: Brill.
- BİLGELER SÖZÜ: HAKAS TÜRKLERİNİN ATASÖZLERİ VE DEYİMLERİ**, (2018), Haz. Nühket Okutan, Timur B. Davletov., Ankara: TÜRKSOY Yay.
- BORATAV, Pertev Naili, (1973), **100 Soruda Türk Folkloru**, İstanbul: Gerçek Yay.
- BURNAKOV, Venariy, (2009), “Smert i pohorony v kulture Hakasov”, **Problemy istorii, filologii, kultury**, 1, 23: 521-538.
- BURNAKOV, Venariy, (2013), “Ulug Hurtuyah Tas v miforitualnom komplekse Hakasov (konets XIX-XX vekov)”, (Gl. Red. V. V. Chezybaeva.), **Ada Çir-Suu – Otechestvo. Kraevedcheskiy almanah, Vyp. 2**, Abakan: M-vo kultury resp. Hakasiya, GBUK RH “N. B. im. N. G. Domozhakova, 121-130.
- BUTANAYEV, Viktor, (1988), “Vospitaniye malenkih detey u Hakasov”, **Traditsionnoe vospitaniye detey u narodov Sibiri**, Leningrad: Nauka, 206-221.
- BUTANAYEV, Viktor, (1996), **Traditsionnaya kultura i byt Hakasov**, Abakan: Hakasskoe kn. izd.
- BUTANAYEV, Viktor ve BUTANAYEVA, İrina, (2008), “Pesennaya poeziya Hakasov”, **Mir Evrazii**, 3, 3: 11-16.
- ÇİRİM TAMIRLARI**, (1982), (Hazırlayanlar: V. Y. Butanayev ve İ. İ. Butanayeva.), Abakan: Hakasskoe otdelenie, Krasnoyarskogo knizhnogo izd.
- DAVLETOV, Timur, (2019), **Hakasya ile Türkiye Arasında Sosyo-Kültürel Devamlılık Unsuru Olarak Şamanlık** (Yayımlanmamış doktora tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Ana Bilim Dalı, Ankara.
- De VAAN, Michiel, (2008), **Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages**, Leiden: Brill.
- DREVNETYURSKİY SLOVAR**, (1969), (Red. V. M. Nadelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenishev, A. M. Shcherbak.), Leningrad: İzd. Nauka.
- ELÇİN, Şükrü, (1990), **Türkiye Türkçesinde Ağıtlar**, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- ENCYCLOPEDIA OF DEATH AND THE HUMAN EXPERIENCE, 1**, (2009). (ed. Dennis L. Peck, Clifton D. Bryant.), Thousand Oaks, CA: SAGE Yay.

- ERGİN, Muharrem. (1969), *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- ESİN, Yuri ve GORBATOV, Leonid, (2011), *Ulug Khurtuyakh Tas*, Abakan: Jurnalist.
- FEYZİOĞLU, Nesin, (2010), “Gelin Ağıtları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, 43: 73-92.
- GÜL, Bülent, (2003), “Moğol Atasözleri”, *Türkbilgi*, 5: 45-64.
- GÜL, Bülent, (2011), “Tsengel Tuvalarından Algış (Algış-yerööl) Örnekleri”, *Dede Korkut ve Geçmişten Geleceğe Türk Destanları Uluslar Arası Sempozyumu, 25-28 Ekim 2010, Lefkoşa, KKTC., Bildiriler Kitabı*, Ankara: 337-344.
- HAKASSKO-RUSSKİY SLOVAR**, (2006), (Red. O. V. Subrakova.), *Novosibirsk: Nauka*.
- HUBAN ARIĞ**, (1995), Der. ve Haz. A. K. Maytakova. Abakan: Hakasskoe kn. izd.
- HUBAN ARIĞ. HAKAS TÜRKLERİNİN KADIN YİĞİTLİK DESTANI**, (2006), (Haz. ve Çev. Timur B. Davletov.), Ankara: TÜRKSOY Yay.
- KORMUSHİN, İgor, (1997), *Tyurkskie Yeniseyskie epitafii teksty i issledovaniya*, Moskva: Nauka.
- KORMUSHİN, İgor, (2008), *Tyurkskie yeniseyskie epitafii grammatika tekstologiya*, Moskva: Nauka.
- MAHMUT, Kaşgarlı, (2005), *Dîvânü Lügâti't-Türk*, (Çeviren: Seçkin Erdi, Serap Tuğba Yurteser), İstanbul: Kocabalci Yay.
- MALOV, Sergey, (1952), *Yeniseyskaya Pismennost Tyurkov, Teksty i Perevody*, Moskva, Leningrad: İzd. Akademii Nauk SSSR.
- OCHERKİ İSTORİİ HAKASİİ (S DREVNEYSHİH VREMEN DO SOVREMENNOSTİ)**, (2008), (Gl. Red. V. Y. Butanayev.), Abakan: İzd. HGU im. N. F. Katanova.
- OKUTAN, Nükhet, (2017), “Hakasya’daki Kutsal Kaya İdoller Bağlamında ‘Ulug Hurtuyah Tas’ İle İlgili İnançsal Pratikler”, **I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Öğrenci Sempozyumu (OTUDES) Bildiri Kitabı** içinde (ss. 219-228). Ordu: Ordu Üniversitesi.
- ÖZGENÇ ERDOĞDU, Neslihan, (2018), “17. Yüzyıl Hollanda Resim Sanatında Vanitas İmgeleri”, *Ulakbilge*, 6, 21: 143-159.
- PAHMAN, Dylan, (2015), “The Sweat of Christians is the Seed of Martyrdom: A Paradigm for Modern Orthodox Christian Witness”, *International Journal of Orthodox Theology*, 6, 2: 99-115.
- RICASOLI, Corinna, (2015/2016), “Memento Mori in Baroque Rome”, *Studies: An Irish Quarterly Review*, 104, 416: 456-467.

